

КРАТЪК ОЧЕРК ВЪРХУ РАЗВИТИЕТО И СЪЩНОСТТА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ГЕОГРАФИЯ И ГЕОПОЛИТИКАТА (вместо предговор)

Марин РУСЕВ

Обществените процеси се характеризират с хронологична и пространствена динамика. Хронологичният анализ е в основата на историческото познание, докато пространствените измерения на общественото развитие са приоритет на географския анализ. Едно от най-важните направления на обществената география е политическата география.

Отношенията между политически организирани пространства са предмет на познанието от най-древни времена. Описания на политически обекти и процеси в географското пространство намираме в първите земеустройствени планове и карти, в съчиненията на древните пътешественици и философи. Поради това началните знания по политическа география възникват в цивилизациите на Месопотамия, Финикия, Египет, Елада, Картаген, Рим, Индия, Китай и Япония.

Зараждането на политическата география е тясно свързано с развитието на науката през древността. Необходимостта от регулиране на обществените процеси придава първостепенно практическо значение на политиката и пространствените ѝ аспекти. Важна роля за това играят етническите движения, военните походи, търговията, строителството на пътища, напоителните и отбранителните съоръжения. Познаването на политическите процеси има огромно значение за вътрешната държавна организация и междудържавните отношения.

С най-голям принос при изследване на политическите процеси в древността са трудовете на Конфуций, Херодот, Платон, Аристотел, Лао Дзъ, Ератостен, Страбон, Ал Суари, Птолемей и други.

През Ранното средновековие обществено-политическите процеси са пространствено изолирани. Във всеки цивилизационен регион се развиват специфични политически процеси, които са резултат от сложното съчетаване на природни и обществени фактори. Първостепенно значение за развитието на политическите процеси и отношенията между отделните геопространства придобива разпространението на християнството, будизма и исляма. Постепенно тяхното развитие става основа за формирането и утвърждаването на

нов тип културни ценности и нови центрове на силата. С разширяването на пространственото им влияние се стига до взаимно културно-политическо проникване и сблъсъци между отделните цивилизационни региони. Типични примери в това отношение са походите на Александър Македонски, Великото преселение на народите, пътешествията на Марко Поло, кръстоносните походи, монголските, арабските и турските нашествия.

През Средновековието географското познание се стимулира от разширяване териториалния обхват на търговията, развитието на мореплаването, религиозните походи и други. С най-голямо значение за разпространение на политическите идеи през Късното средновековие са Великите географски открития. Те са резултат от търсенето на по-безопасни и икономически ефективни търговски пътища между Европа, Азия и Африка. Впоследствие важен стимул за откриването и колонизацията на нови земи стават нуждата от евтини суровини и работна сила, както и гарантирането на пазари за нарастващото производство в Стария свят. Освен политиката на колонизация, провеждана от европейските морски държави, огромна роля за опознаването и овладяването на Новия свят изиграват и пиратските набези. Постепенно главният център за развитие на географските идеи се измества към страните от Западна Европа.

През Ранното средновековие търговията между отделните цивилизационни региони се осъществява предимно по суша. Превозите са бавни, а пътищата – изключително опасни. Това увеличава многократно себестойността на търговията и цената на пренасяните стоки между отдалечените региони. Интензивна търговия се осъществява единствено в Средиземно, Червено и Арабско море, Бенгалския залив, на индонезийските острови и китайското крайбрежие. Те обаче са изолирани в транспортно-икономическо и политическо отношение и връзките между тях са епизодични.

За начало на Великите географски открития условно се приемат първите по-далечни плавания на пътешественици и завоеватели от Пиренейския полуостров. С най-голям принос са пътешествията през XV–XVI век на Бартоломео Диаш, Христофор Колумб, Васко да Гама и Фернандо Магелан.

По следите на великите откриватели към Новия свят се устремяват т.нар. конкистадори. Само за няколко десетилетия Педро Кабрал, Франсиско Алмейда, Алфонсо Албукерки, Васко Балбоа, Франсиско Писаро, Ернандо Кортес и техните последователи покоряват големи територии от Централна и Южна Америка, западното и източното африканско крайбрежие, Южна и Югоизточна Азия. Сблъсъкът на интереси между Португалия и Испания принуждава римския папа да „раздели“ през 1494 г. известния дотогава свят в новите земи на две части. Португалия получава правото на монополно господство „над всички морета и земи“, разположени на изток от меридиана с координати 46° 30' западна дължина, а Испания може да се разпорежда предимно върху по-голямата част от Западното по-

лукълбо. Това е първият опит за глобално политическо делене на света на зони на влияние.

През XVI–XVII век по атлантическите пътища на Испанската и Португалската империя се появяват пирати от Великобритания, Франция, Нидерландия, Норвегия и Дания. Те преследват предимно лични цели, но част от тях грабят корабите и крайбрежията в Новия свят от името на своите държави и владетели. Освен че предизвикват отслабване силата на Испания и Португалия, те откриват нови земи в Северна Америка и маркират пътищата на бъдещи нови империи в Африка и Азия. Най-известни през XVI–XVIII век са Джон Кабот, Жак Картие, Стивън Бароу, Джон Хокинз, Мартин Фробишер, Френсис Дрейк, Кристофър Нюпорт, Хенри Хъдзън, Томас Деллауер, Пиер Радисон, Робер Ласал, Уилям Дъмпиър, Джон Байрон, Луи Бугенвил, Жан Сюрвил. Много от тях допринасят за откриването, картирането и колонизацията на нови земи в Америка. Постепенно португалците и испанците са изтласкани и от южните и югоизточните крайбрежия на Азия. Най-голям териториален успех тук имат Великобритания, Нидерландия и Франция.

През XVII–XIX век нараства броят на експедициите с предимно научна цел. Най-известните научни експедиции от края на XVIII век до началото на XX век са под ръководството на Абел Тасман, Джеймс Кук, Жан Лаперуз, Иван Крузенщерн, Фадей Белинсхаузен, Александър Хумболт, Фритьоф Нансен, Робърт Пири и Руал Амундсен.

Значителна роля за опознаването на Сибир и Аляска играят руските пътешественици Ермолай Ермак, Семьон Дежньов, Ерофей Хабаров, Витус Беринг, Степан Крашенников, Пьотър Чичагов и други. Благодарение на тях през XVI–XIX век територията, върху която се простира политическото влияние на Московското княжество, нараства над 60 пъти, а Русия се превръща в огромна империя.

Най-късна е окончателната колонизация на Африка. Важна роля за изучаването и завладяването на този континент играят англичани, французи, белгийци и германци. Сред тях се отличават имената на Шарл Понсе, Джеймс Брюс, Джоузеф Банкс, Мунго Парк, Дейвид Ливингстън и други.

* * *

След Великите географски открития ограничените и слабо систематизирани представи за света търпят постепенна качествена промяна. Традиционно изолираните географски региони стават все по-силно обвързани и взаимно зависими. Намаляват „белите петна“ върху географските карти, фрагментарните знания прерастват в научни концепции, издават се енциклопедии. Вече не само откритията и описанията на пространството стоят в основата на географската наука. Появяват се първите опити за систематизиране на натрупания емпиричен материал. Задълбочава се диференциацията на географската наука – появяват се нови направления, изследващи

природните и обществените закономерности, както и взаимодействието между тях.

Колонизацията на Новия свят, вътрешните политически процеси и динамичните отношения между страните от Стария свят предизвикват нуждата от обобщаване и систематизиране на обществените науки. Появяват се забележителни научни произведения в областта на историята, философията, икономиката и политологията. Увеличават се изследванията на политическите отношения в обществото. Едни от най-типичните представители на политическата мисъл през XVI–XIX век са Николо Макиавели (1469–1527), Уилям Пети (1623–1687), Шарл Монтескьо (1689–1755), Адам Смит (1723–1790), Имануел Кант (1724–1804), Антон Бюшинг (1724–1793), Йохан Хердер (1744–1803), Томас Малтус (1760–1834), Йохан Фихте (1762–1814), Георг Хегел (1770–1831), Давид Рикардо (1772–1823), Карл Клаузевиц (1780–1831), Фридрих Лист (1789–1846), Карл Маркс (1818–1883), Фридрих Енгелс (1820–1895) и други.

Основите на пространствения политически анализ се поставят от Бернхард Варениус (1622–1650), Василий Татишчев (1686–1750), Михаил Ломоносов (1711–1765), Йохан Хердер (1744–1803), Александър Хумболт (1769–1859), Карл Ритер (1779–1859), Йохан Тюнен (1783–1850), Константин Арсениев (1789–1865), Фьодор Тютчев (1803–1873), Оскар Пешел (1826–1875), Пьотър Тяншански (1827–1914), Елизе Реклю (1830–1905), Фердинанд Рихтхофен (1833–1905), Лев Мечников (1838–1888), Александър Воейков (1842–1916), Дмитрий Анучин (1843–1923). В трудовете им преобладава комплексният географски подход на изследване, но благодарение на тях се създават благоприятни условия за бъдещите политикогеографски и геополитически изследвания.

* * *

Възникването на класическата политическа география придава пространствен характер на обществените науки. Всяка от великите сили създава специфични научни школи. Създател на съвременната политическа география е немският географ Фридрих Ратцел (1844–1904), който е професор в Мюнхенския и Лайпцигския университет. Ученик е на хайделбергския професор по биология Ернст Хекел (1834–1919). Политическият светоглед на Ратцел е силно повлиян от Дарвиновата еволюционна теория. Според него „разпределението на хората и техните творения по земната повърхност носи всички признаци на движещо се тяло, което прогресивно и безотказно се разширява и свива“. Основен акцент в теорията на Ратцел е политическото пространство с неговата форма и граници. В основата на научните му концепции лежи разбирането, че държавата наподобява организъм, вкоренен в „почвата“, около която гравитират интересите на народите. Органичният му подход тълкува пространствената експанзия на държавата като естествен процес. „Нормална“ държава Ратцел нарича

тази, която най-органично съчетава географските, демографските и етно-културните параметри на нацията. Одухотвореното от нея пространство придобива ново качество и се превръща в жизнено пространство.

Важен акцент в Ратцеловите изследвания е концепцията за световната власт. Според него големите държави се стремят към максимална географска експанзия, която неизбежно ще се прояви на континентално и планетарно равнище. Ратцел смята, че Германия е най-континенталната държава в Европа. За да постигне своите световни цели обаче, тя трябва да развие и мощни военноморски сили. Това, което морските народи и държави осъществяват спонтанно, Германия трябва да прави съзнателно. Много изследователи на Ратцел смятат че неговата теория е своеобразно ръководство за германския милитаризъм през XX век, макар че в своите трудове той никъде не го оправдава.

Успоредно с Ратцеловите се появяват и трудовете на Алфред Маън (1840–1914), Хилфорд Макиндер (1861–1947) и Рудолф Челен (1864–1922). Маън е историк и адмирал в американския морски флот. Той изследва влиянието на морската сила върху историческите събития и изказва идеята, че морските държави имат географски преимущества над континенталните. Смята, че САЩ ще наследят морската сила на Великобритания. За да постигнат световно господство, според него САЩ трябва да блокират по море силата на континенталните държави в Евразия – Германия, Русия и Китай.

Макиндер е британски учен и политик. Основно място в неговата концепция заемат пространствените фактори в историческото развитие. Също като Ратцел той придава първостепенна роля на политическата география при анализа на световното развитие. Според Макиндер световната история е резултат от сблъсъка на континенталните и морските държави. Като лидер на континенталните държави определя Русия, а на морските – Великобритания. През 1904 г. излага основната си теория в доклад „Географската ос на историята“. Европа, Азия и Африка, взети заедно, нарича световен остров, а господстващото положение в него заема Русия. Руското политическо пространство (руската ос) и неговата история изиграват решаваща роля за световната история. Руската империя според Макиндер е тази световна континентална сила, която има реални шансове да овладее покрайнините на Евразия и да придобие световно господство. По-късно ядрото на руската държава става известно като хартланд (сърцевинна земя).

Челен е шведски професор по политически науки и география. Той е първият, използвал понятието „геополитика“. Доразвива идеята на Ратцел, че държавата не е само съчетание между закони и власт, а има и важни пространствени функции. Силата ѝ е резултат от взаимно влияещи си нейни свойства – територия, стопанство, народ, общество, власт. Подобно на Ратцел, Челен смята, че великите държави трябва да се стремят към разширяване на жизненото пространство, за да си осигурят необходимите им човешки и природни ресурси, а войната е „инструмент на прогреса“.

Идеите на Ратцел, Маън, Макиндер и Челен намират последователи във всички географски школи през първата половина на XX век. В Германия те са продължени от Албрехт Пенк (1858–1945), Алфред Хетнер (1859–1941), Фридрих Науман (1860–1919), Карл Хаусхофер (1869–1946), Хуго Хасингер (1877–1952), Карл Шмит (1888–1985), Ернст Юнгер (1895–1997). Във Франция водещи автори по политическа география са Елизе Реклю (1830–1905), Пол Видал де ла Блаш (1845–1919), Жак Ансел (1882–1943), Рене Генон (1886–1951), Албер Деманжон (1872–1940). Англо-американската школа е представена от Исаия Бауман (1878–1950), Никълас Спайкман (1890–1944), Хънтингтън, Елен Симпъл (1863–1932), Ричард Хартшорн (1899), а руската – от Николай Данилевски (1822–1885), Пьотър Струве (1870–1944), Николай Трубецкой (1890–1938), Пьотър Бицили (1879–1953), Лев Карсавин (1882–1952), Пьотър Савишки (1895–1965) и други.

* * *

Политическата география изследва взаимодействието между политическите процеси и географското пространство. Тя заема междинно положение в зоната на контакта между природните и обществените науки и отчита комплексното влияние на природни, демографски, стопански и екологични фактори върху общественото развитие. Обект на изследване в политическата география са социално-икономически и културно-политически организирани пространства (държави, историко-географски области, административно-териториални единици, междудържавни обединения), политически и административни граници, центрове и органи на управление, партии. Главен предмет на изследване са обществените процеси в политическото пространство – структура на властта, териториално делене, регионална политика, междуетнически отношения, пространствени различия в поведението на населението, както и динамичните отношения между отделните геопространства.

В зависимост от обекта и предмета на изследване към политикогеографските изследвания условно могат да се причислят геополитиката, геостратегията, военната география, културната география, поведенската география, електоралната география и други.

Геополитиката възниква в края на XIX век и се развива успоредно с възникването и развитието на класическата политическа география. До Първата световна война тези две понятия са нещо като синоними, но след това започва постепенното им разграничаване. Политическата география се разглежда предимно като част от развитието на географските науки. Същевременно геополитиката използва все повече методи на изследване от политологията, социологията, историята, военната наука и други. Различията между политическата география и геополитиката стават най-забележими в Германия, където политическата география се тълкува като наука за пространствените условия на държавата, а геополитиката – като наука за пространствените изисквания на

държавата. Според Ратцел например политическата география разглежда държавата от гледна точка на пространството, а геополитиката – пространството от гледна точка на държавата.

В най-широк смисъл съвременната геополитика се развива като наука за влиянието на пространствените природни и обществени фактори върху културно-политическите процеси в световен мащаб. В по-тесен смисъл геополитиката се разглежда като наука за пространственото поведение на държавите. Познването на фундаменталните геополитически закономерности има голямо практическо значение за външнополитическото поведение на отделните държави и пътят за решаване на глобалните и регионалните проблеми на човечеството. В най-тесен смисъл геополитиката се възприема като един от методите на изследване в политическата география, т.е. като част от нея. Така геополитиката може да се разглежда и като научна теория, и като политическа практика за обосноваване на държавни или коалиционни интереси.

Водещите западни автори по политическа география и геополитика през втората половина на XX век са предимно от САЩ и Франция – Хартшорн, Готман, Расет, Мюир, Тейлър, Джонстън, Фуко, Харвей, Лакост и други. Възражда се и традиционно силната руска политикогеографска школа. След разпадането на СССР се извиха изследванията на Лавров, Каледин, Аксьонов, Колосов, Машбиц, Мироненко, Дугин, Сорокин и други. Поради използването на част от класическите немски геополитически идеи за целите на хитлеризма развитието на геополитическата мисъл в съвременна Германия е много слабо.

ЛИТЕРАТУРА:

- Аксенов, К. Сущностният характер политической географии. – Известия РГО, 1992, № 4.*
- Андрианова, Т. Геополитические теории XX века (социально-философское исследование). Москва, 1996.*
- Бацаров, З. Геополитически системи. С., 1999.*
- Бжежински, З., Извън контрол. С., 1994.*
- Бжежински, З. Голямата шахматна дъска. С., 1997.*
- Геополитика. Терминологичен справочник (съставител М. Бъчваров). С., 1999.*
- Дугин, А. Основы геополитики. Москва, 1997.*
- Каледин, Н. Политическая география: к формированию понятийного аппарата. – В: География, политика и культура. Ленинград, 1990.*
- Каледин, Н. Политическая география: истоки, проблемы, принципы научной концепции. Санкт-Петербург, 1996.*
- Карастоянов, С. Същност и значение на политическата география и геополитиката. – В: География – геополитика. Първа книга. С., 1992.*

- Карастоянов, С. Политическа география. Геополитика. Геостратегия. С., 1997.
- Колосов, В., Н. Мироненко. Геополитика и политическая география. Москва, 2001.
- Кюизьоние, Ж. Етнология на Европа. С., 1993.
- Лавров, С. Россия: геополитические реалии и ориентиры. – В: Теоретические проблемы региональной политики и региональное реформирование. Санкт-Петербург, кн. 2, 1994.
- Лакост, И. Геополитика и геостратегия. – Военен журнал, 1993, № 1.
- Нешев, К. Политология на XX век. С., 1998.
- Русев, М. Атлантическата геополитическа традиция и перспектива. – В: Доклади „100 години география в Софийския университет“ – Международна научна конференция. С., 1998.
- Русев, М. Mitteleuropa и големите пространства (геополитически измерения на континенталното ядро). I. Големите пространства в Европа – геополитическа постановка. – Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, книга 2 (География), т. 93.
- Русев, М. Mitteleuropa и големите пространства (геополитически измерения на континенталното ядро). II. Политическа организация на Mitteleuropa – традиция, съвременност и перспективи. – Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, книга 2 (География), т. 94.
- Русев, М. Русия и евразийството – опит за геополитически анализ. – В: Геополитика, регионално развитие, географско образование. Сборник от доклади „Научна конференция с международно участие в памет на проф. д-р Димитър Яранов – Варна 2002“, 3, София, ГИ, БАН, 2002.
- Сорокин, К. Геополитика современности и геостратегия России. Москва, 1996.
- Стойкерс, Р. Теоретическая панорама геополитики. – Элементы, 1992, № 1.
- Христов, Т., Н. Димов. География: политическа география и геополитика. – Проблеми на географията, 1992, № 4.
- Attali, J. Lignes d'horizon. Paris, 1990.
- Benoist, A. Les idess a l'endroit. Paris, 1979.
- Glassner, M. Political Geography. New York, 1993.
- Lacoste, Y. Dictionnaire Geopolitique. Paris, 1986.
- Parker, G. Political Geography and Geopolitics. London, 1994.
- Schlesinger, A. The Cycles of American History. Boston, 1986.
- Schultz, H. Räume sind nicht, Räume werden gemacht. – Europa regional, 1997, № 1.
- Taylor, P. Political Geography: World Economy, Nation State and Locality. London, 1989.
- Thiriart, J. L'Empire Eurosovietique de Vladivostok jusque Dublin. Brussell, 1988.